

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

นับตั้งแต่ประเทศไทยได้เข้าเป็นหนึ่งในประเทศสมาชิกองค์การการค้าโลก (World Trade Organization: WTO) ในปี พ.ศ. 2537 ที่มีการบังคับใช้ความตกลงด้านสุขอนามัยและสุขอนามัยพืช (Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures: SPS) ซึ่งกำหนดกติกาให้ประเทศต่างๆ ใช้มาตรการด้านมาตรฐานและความปลอดภัยอาหาร ควบคุมการส่งออกนำเข้าสินค้าเกษตรและอาหาร โดยความตกลงดังกล่าวระบุให้ใช้มาตรฐานระหว่างประเทศ แนวปฏิบัติ (guideline) และข้อเสนอแนะ (recommendation) ที่กำหนดโดยคณะกรรมการโครงการมาตรฐานอาหารระหว่างประเทศ (Codex Alimentarius Commission: Codex) องค์การโรคระบาดสัตว์ระหว่างประเทศ (Office International des Epizooties หรือ World Organisation for Animal Health: OIE) และอนุสัญญาอารักขาพืชระหว่างประเทศ (International Plant Protection Convention: IPPC) เป็นเกณฑ์ตัดสินเพื่อคุ้มครองสุขภาพมนุษย์ สุขภาพสัตว์และสุขอนามัยพืช ส่งผลให้ประเทศไทยมีการปรับโครงสร้างองค์กรภายในประเทศขึ้นเพื่อรองรับ โดยในปี พ.ศ. 2540 ได้จัดตั้งสำนักงานมาตรฐานและตรวจสอบสินค้าเกษตร (สมก.) ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ. 2545 ได้เปลี่ยนชื่อเป็น สำนักงานมาตรฐานสินค้าเกษตรและอาหารแห่งชาติ (มกอช.) และในปี พ.ศ. 2547 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้จัดทำแผนยุทธศาสตร์ด้านอาหารขึ้น เพื่อเร่งรัดการดำเนินงานในด้านต่างๆ อย่างเป็นระบบครบวงจร อันจะนำไปสู่ปีแห่งความปลอดภัยด้านอาหาร (Food safety year) โดยมีนโยบายที่จะพัฒนากระบวนการผลิต รวมทั้งยกระดับคุณภาพสินค้าเกษตรและอาหารของไทยให้ทัดเทียมมาตรฐานสากลและเป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการเพิ่มขีดความสามารถด้านการแข่งขัน และผลักดันให้ประเทศไทยก้าวสู่การเป็นครัวของโลก (Kitchen of the world) โดยได้เปิดตัวสัญลักษณ์ “Q” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์มาตรฐานสำหรับใช้รับรองความปลอดภัย สินค้าเกษตรและอาหารของไทยทุกชนิด ที่จำหน่ายทั้งในและนอกประเทศ ซึ่งบริษัทอุตสาหกรรมเกษตรรายใหญ่ของไทยก็ได้ขานรับนโยบายดังกล่าวอย่างเต็มที่เช่นกัน

แต่ทว่า ปัญหาการแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนกในภูมิภาคเอเชียและในประเทศไทยตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2546 ทำให้ประเทศไทยถูกจับตามองเป็นพิเศษจากประเทศคู่ค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งสหภาพยุโรปและญี่ปุ่น ซึ่งเป็นคู่ค้าสองรายใหญ่ที่นำเข้าเนื้อไก่สดแช่แข็งจากประเทศไทย ทำให้รัฐบาลต้องเร่งรัดออกมาตรการต่างๆ เพื่อสร้างความเชื่อมั่นแก่กลุ่มประเทศเหล่านั้น โดย

รัฐบาลได้เลือกใช้มาตรการขั้นสูงสุดขององค์การ โครระบาดสัตว์ระหว่างประเทศ คือ การทำลายสัตว์ปีกจากจุดพบโรค ห้ามเคลื่อนย้ายสัตว์ทุกประเภท รวมถึงผลิตภัณฑ์ (ไข่) ในพื้นที่รอบจุดพบโรค (Quarantine area) การกำหนดนโยบายหรือแผนการช่วยเหลือ เพื่อฟื้นฟูการเกษตรด้วยการชดเชยเงินหรือพันธุ์สัตว์ การจัดหาแหล่งทุนจากสถาบันการเงินเพื่อชักจูงให้เกษตรกรต้องปรับเปลี่ยนวิธีการเลี้ยงสัตว์ปีกจากเดิมไปสู่ระบบ โรงเรือนปิด (สุชน ตั้งทวีวิวัฒน์ และคณะ, 2548: 3-4)

จากปัญหาโรครระบาดที่เกิดขึ้นนี้ทำให้เกิดความร่วมมือกันระหว่างสถาบันการแพทย์ ทั้งในระดับนานาชาติและระดับชาติในการศึกษา ค้นคว้า รวมทั้งการหามาตรการยับยั้งการแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนกที่เป็น “มหัศจรรย์คุกคาม” ต่อความมั่นคงปลอดภัยของประชากรโลก สำหรับในประเทศไทยนั้น กรมปศุสัตว์และองค์การ โครระบาดสัตว์ระหว่างประเทศต่างระบุตรงกันว่า การเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งของเกษตรกรเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการแพร่ระบาดของเชื้อไข้หวัดนกในประเทศไทย โดยได้อาศัยแนวคิดโรคระบาดวิทยา ซึ่งเป็นความรู้แขนงหนึ่งของการแพทย์สมัยใหม่ ในการอธิบายสภาพปัญหาที่มีสาเหตุมาจากเชื้อโรคไข้หวัดนก และแนวคิดโรคระบาดวิทยานี้เองได้ กลายมาเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้การเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งถูกทำให้เป็นประเด็นที่รัฐต้องเข้ามาจัดการ ควบคุม/ตรวจตราอย่างเข้มงวด เนื่องจากการเลี้ยงสัตว์ปีกที่องค์การเกษตรกรและอาหารแห่งสหประชาชาติจัดว่าเป็นประเภทที่มีความปลอดภัยทางชีวภาพ (Bio-security) ในระดับต่ำถึงน้อยมาก (FAO 2004a คูณอม น้อยหอม และ ฉันทนี บูรณะไทย 2549) และก็นำมาสู่การประกาศใช้ มาตรการที่รัฐให้ความสำคัญในฐานะที่เป็นนโยบายเร่งด่วน นั่นก็คือ การสร้างมาตรฐานการเลี้ยง สัตว์ปีกทั้งระบบให้ได้มาตรฐานความปลอดภัยทางชีวภาพ (Bio-security) ที่ทำให้มีการบังคับให้ เกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งต้องเปลี่ยนไปเลี้ยงในระบบ โรงเรือนปิดเท่านั้น ซึ่งเป็นมาตรการที่รัฐ เชื่อมั่นว่าจะเป็นเครื่องมือสำคัญในการหยุดยั้งการแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนกในประเทศไทยได้ ในขณะที่เดียวกันนั้น ความพยายามของรัฐที่จะเปลี่ยนวิธีการเลี้ยงสัตว์ปีกของเกษตรกรนี้ ได้ เปิดช่องทางให้เกิดการเข้ามาฉกฉวย โอกาสและแสวงหาผลประโยชน์ของบริษัทอุตสาหกรรม เกษตรจากการขายอาหารสัตว์และเวชภัณฑ์ รวมทั้งผูกขาดความรู้เรื่องการเลี้ยงสัตว์ปีกในระบบ โรงเรือนปิด

ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่า “ไข้หวัดนก” นั้น จึงมิได้เป็นเพียงโรครธรรมดา แต่เป็นโรครระบาดที่ ถูกจัดวางโดยสถาบันการแพทย์ระดับนานาชาติและระดับประเทศทำให้เป็น “ภัยคุกคาม” ของชาติ และของโลก การเปลี่ยนโรคให้เป็น “ภัยคุกคาม” เกิดขึ้นภายใต้วาทกรรม กระบวนการ และกลไกที่ ซับซ้อนหลายประการ อาทิ วาทกรรม “ไข้หวัดนก” ที่ถูกสร้างขึ้น โดยการสถาปนาความจริงด้วยการอาศัยความรู้โรคระบาดวิทยาสัตว์ปีกที่แพร่กระจายเชื้อโรคด้วยการเคลื่อนย้าย การใช้กระบวนการ ห้ามการเคลื่อนย้าย เทคนิคการแยกแยะความปลอดภัยภายใต้ระบบมาตรฐานความปลอดภัยทางชีวภาพ ซึ่งก็เป็นไปได้ด้วยความร่วมมือและสนับสนุนกันสถาบันการแพทย์ระดับนานาชาติและ

ระดับชาติ รวมทั้งบริษัทอุตสาหกรรมอาหารที่ได้เข้าจกฉวยผลประโยชน์จากวาทกรรมที่ถูกสร้างขึ้นนี้ ซึ่งกระบวนการดังกล่าวก่อให้เกิดการควบคุมและการจัดการแบบใหม่ขึ้น ดังนั้น การพยายามควบคุมและเปลี่ยนการดำรงชีพด้วยการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งให้เป็นระบบโรงงานหรือเกษตรอุตสาหกรรมภายใต้วาทกรรม “ไข่หวัดนก” จึงไม่เพียงแต่มีปัญหา แต่เต็มไปด้วยความลึกลับและนำมาสู่การโต้แย้ง ทำทหายจากเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง ซึ่งผู้ศึกษาได้นำมาเป็นประเด็นคำถามวิจัยในการศึกษาในครั้งนี้ คือ

1. วาทกรรม “ไข่หวัดนก” เกิดขึ้นและพัฒนาขึ้นภายใต้กระบวนการใด สถาบันการแพทย์ระดับนานาชาติและระดับชาติมีบทบาทและทำงานสนับสนุนกันอย่างไร เพื่อสร้างภาคปฏิบัติการของวาทกรรมให้กลายเป็นกลไกในการควบคุมเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง และบริษัทอุตสาหกรรมเกษตรเข้ามาจกฉวยประโยชน์จากการเปลี่ยนระบบการผลิตไข่เป็ดของเกษตรกรอย่างไร
2. ความซับซ้อนของเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งเป็นอย่างไร
3. เกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งเผชิญหน้ากับวาทกรรม “ไข่หวัดนก” อย่างไร และเกษตรกรใช้กลยุทธ์ในการต่อรองทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและระดับกลุ่มอย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อวิเคราะห์วาทกรรม “ไข่หวัดนก” ที่เกิดขึ้นและพัฒนาโดยสถาบันการแพทย์ทั้งในระดับนานาชาติและระดับชาติ ซึ่งมีบทบาทและทำงานสนับสนุนกันเพื่อสร้างภาคปฏิบัติการของวาทกรรมให้กลายเป็นกลไกในการควบคุมเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง และแสดงให้เห็นถึงวิธีการที่บริษัทอุตสาหกรรมอาหารเข้ามาจกฉวยประโยชน์จากวาทกรรมที่ถูกสร้างขึ้น
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนหลายระนาบ
3. เพื่อศึกษาการเผชิญหน้าและการสร้างพื้นที่ต่อรองของเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งต่อวาทกรรม “ไข่หวัดนก”

1.3 ทบทวนงานศึกษาและแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาได้แบ่งประเด็นการทบทวนงานศึกษาและแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องออกเป็น 3 ประเด็น คือ ประเด็นที่หนึ่ง แนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse analysis) ประเด็นที่สอง แนวคิดการสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพ (Livelihood Diversification) และประเด็นที่สาม แนวคิดการต่อรอง (Negotiation)

1.3.1 แนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse analysis)

ในความเข้าใจของ Foucault วาทกรรมเป็นความรู้ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ถูกนิยามว่าเป็นความจริงภายใต้กรอบความรู้แบบหนึ่งด้วยปฏิบัติการของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการนิยามความหมาย ซึ่งไม่มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจใดที่ปราศจากความเชื่อมโยงกับสนามของความรู้ และก็ไม่มีความรู้ใด ที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในเวลาเดียวกัน (Foucault 1977: 27 อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2552: 71) การมีอิทธิพลเพิ่มมากขึ้นของจิตเวชศาสตร์ในช่วงทศวรรษที่ 1960 ทำให้ Foucault ได้เสนอแนวคิด “Medicalization” หรือ กระบวนการที่ทำให้ปัญหาที่ไม่ใช่ปัญหาทางการแพทย์ถูกนิยามและถูกรักษาว่าว่าเป็นปัญหาทางการแพทย์ ซึ่งมักจะอยู่ในรูปของความเจ็บป่วยหรือความผิดปกติบางอย่างขึ้นมาเพื่อใช้วิพากษ์การมีอิทธิพลดังกล่าว และในทศวรรษถัดมาแนวคิดนี้ได้ถูกนำไปเชื่อมโยงกับแนวคิดการควบคุมทางสังคมและถูกนำมาประยุกต์ใช้กับปัญหาที่หลากหลายมากขึ้น ซึ่งทำให้เห็นว่าปัญหาที่แม้ไม่ใช่ปัญหาทางการแพทย์ก็มักถูกนิยามว่าเป็นเรื่องของการแพทย์ในแทบทุกเรื่องตั้งแต่เกิดจนกระทั่งเริ่มเข้าสู่วัยชรา หรือแม้แต่เรื่องพิษสุรา เรืองรังจนถึงรักร่วมเพศ (Gabe, Bury and Elston 2005: 59)

Foucault เสนอว่าวาทกรรมชุดหนึ่งอาจสัมพันธ์กับวาทกรรมชุดอื่น กล่าวคือ แม้การแพทย์จะเป็นความรู้คนละชุดกับความรู้ทางการปกครอง แต่เขาก็ชี้ให้เห็นว่ารัฐชาติสมัยใหม่ได้ใช้การแพทย์นี้เองเพื่อเป็นเครื่องมือในการควบคุมประชากร ที่ตอบสนองการเกิดขึ้นและการพัฒนาของระบบทุนนิยมในช่วงต้นศตวรรษที่ 19 ความรู้/ความจริงทางการแพทย์จึงเต็มไปด้วยอำนาจ ที่มีความรู้ทางวิทยาศาสตร์และชีววิทยาเป็นพื้นฐานให้การแพทย์เข้าไปสำรวจตรวจตราร่างกายของผู้คน พร้อมทั้งค้นหาความผิดปกติ และกลายเป็นสถาบันที่มีความแข็งแกร่งและผูกขาดการอธิบายความเจ็บป่วยและโรคของประชากรโดยในงานเขียนเรื่อง “Madness and Civilization” ของ Foucault เป็นการนำแนวคิดข้างต้นที่นำมาใช้อธิบายการเป็นบ้าในยุคศตวรรษที่ 18 และ 19 ตลอดจนวิพากษ์พัฒนาการของสถานกักกันคนไข้โรคจิตและศาสตร์ทางด้านจิตใจ ส่วนงานเขียนเรื่อง “Birth of the Clinic: Archaeology of Medical Perception” นั้น Foucault ใช้วิธีวิทยาที่เรียกว่า “Archaeology” สำหรับใช้ในการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ ซึ่งหมายถึง วิธีการที่ใช้สำหรับถอดวาทกรรมที่ฝังรากลึกอยู่ในอำนาจหน้าที่ทางการแพทย์ให้สามารถเห็นได้ชัดเจน โดยถอดออกเป็น

ชั้นๆ ในงานชิ้นนี้เขาได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงในการปฏิบัติด้านการแพทย์ในสังคมฝรั่งเศสจากปลายศตวรรษที่ 18 ไปสู่ต้นศตวรรษที่ 19 ในระดับลึกลงไป ซึ่งเผยให้เห็นความหมายของการแพทย์สมัยใหม่ในระดับชั้นต่างๆ ซึ่ง Foucault ได้เสนอเทคนิควิทยาการวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse Analysis) ที่มีองค์ประกอบ 3 ระดับ คือ (1) เทคโนโลยีของอำนาจ (Technology of Power) ได้แก่ ปฏิบัติการเพื่อแยกแยะ (Dividing practice) การจัดจำแนกด้วยความรู้วิทยาศาสตร์ (Scientific classification) และการเป็นประเด็น/เรื่องที่ต้องถูกศึกษา /อธิบายและถูกจับจ้อง (Subjectification) (2) แผนการของอำนาจ (Program of Power) คือ การทำให้สิ่งที่ถูกจำแนกแยกแยะว่าผิดปกติต้องผ่านกระบวนการทำให้เป็นปกติ (Normalization) และ (3) ภาคปฏิบัติการของอำนาจ (Strategy of Power) คือ การกระทำให้วาทกรรมเป็นจริงได้ในเชิงปฏิบัติ (Foucault 1980)

ในสังคมไทย มีงานศึกษาที่น่าแนวคิดวาทกรรมการแพทย์ของ Foucault มาใช้อธิบายการครอบงำของการแพทย์สมัยใหม่ในสังคมไทย โดยในงานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ของทวีศักดิ์ เผือกสม (2550) ช่วยทำให้เห็นว่า ความรู้/ความจริงทางการแพทย์ของตะวันตกนั้นมีปัญหาและมีความลึกลับ แต่ก็ทรงอิทธิพลและครอบงำสังคมทั่วโลก รวมทั้งสังคมไทยด้วย เขาชี้ให้เห็นว่าการแพทย์นี้เองที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างชาติไทยที่เป็น “รัฐเวชกรรม” ขึ้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ด้วยนโยบายสุขภาพด้านต่างๆ เช่น การสร้างโรงพยาบาลและสุขศาลาทั่วประเทศ และต่อมาประสบความสำเร็จอย่างมาก เมื่อมีอาสาสมัครสาธารณสุขที่เป็นเสมือนแขนขาของชาติในการควบคุม/ตรวจตราเรือนร่างของประชากรได้อย่างสมบูรณ์แบบที่สุด ส่วนในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของมาลี สิทธิเกรียงไกร (2006) ก็ชี้ให้เห็นว่าผู้เชี่ยวชาญทางการแพทย์สร้างภาพตัวแทนความเจ็บป่วยของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากกรณีการปนเปื้อนสารตะกั่วบ้านคลิตี้ เพื่อกลบเกลื่อน ปกปิดความจริง และความทุกข์ทางสังคมด้วยการใช้ระบควิทยากระแสหลักในการนิยามความเจ็บป่วยของชาวบ้านทำให้ชาวบ้านตกอยู่สภาวะไร้อำนาจในการอธิบายความเจ็บป่วยของพวกเขาเอง

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำแนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรมมาปรับใช้เพื่อแสดงให้เห็นถึงวาทกรรม “ไข้หวัดนก” ซึ่งภายหลังมีการแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนกขึ้นในประเทศไทย วิธีการเลี้ยงสัตว์ปีกของเกษตรกรถูกจัดจำแนกแยกแยะและถูกทำให้กลายเป็นปัญหาทางการแพทย์โดยผู้เชี่ยวชาญทั้งจากสถาบันการแพทย์ทั้งในระดับนานาชาติและระดับประเทศ โดยเฉพาะวิธีการเลี้ยงเป็ดแบบไล่ทุ่งที่ถูกมองว่าเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้เชื้อโรคแพร่กระจายเนื่องจากลักษณะการเลี้ยงนั้นเป็นแบบเร่ร่อน ไม่สามารถควบคุมได้ หรือถูกจัดประเภทว่ามีความปลอดภัยทางชีวภาพ (biosecurity) ในระดับต่ำถึงน้อยมาก ซึ่งสถาบันเหล่านี้ได้อาศัยแนวคิดทางการแพทย์ โดยเฉพาะองค์ความรู้ระบาดวิทยา ที่เป็นแขนงหนึ่งของการแพทย์เป็นเครื่องมือ

สอบสวนปัญหาที่เกิดขึ้น โดยจะต้องแจกแจงลักษณะหรือรูปแบบของโรคนั้นผ่านลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ เวลา (time) สถานที่ (place) และบุคคล (person) และเครื่องมือสำคัญที่ทำให้ระบาดวิทยาสามารถเชื่อมโยงปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่ออธิบายสภาพปัญหาได้นั้น คือการวัดและคำนวณที่ถูกนำมาใช้ในการประเมินและเปรียบเทียบปัญหาการระบาดของโรคเดียวกันในมิติของเวลา สถานที่และการแพร่กระจายในลักษณะประชากรอื่นๆ นอกจากการอธิบายแนวโน้มหรือทิศทางของการระบาดของโรคแล้ว ระบาดวิทยายังเป็นการศึกษาเพื่ออธิบายเกี่ยวกับสาเหตุการเกิดโรคด้วย (Malee Sitthikriengkrai 2006: 11-14) ซึ่งองค์ความรู้นี้เองที่สนับสนุนให้วาทกรรม “ไข้หวัดนก” มีอำนาจในการควบคุมจัดการสัตว์ปีกโดยการกำหนดมาตรการควบคุมโรคไข้หวัดนกต่างๆ ของรัฐบาล

1.3.2 การสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพ (Livelihood Diversification)

ข้อสังเกตประการหนึ่งในงานศึกษามานุษยวิทยาเศรษฐกิจของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2549) คือ ในระหว่างทศวรรษที่ 1950 – 1960 การศึกษามานุษยวิทยาเศรษฐกิจเริ่มมีนักคิดในกลุ่มที่เรียกตนเองว่า “ดรรชนีนิยม” (Formalist) เสนอว่าระบบเศรษฐกิจมีหลักคิดพื้นฐานที่เป็นสากล หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ความคิดหรือหลักการทางเศรษฐกิจมีหลักคิดพื้นฐานที่เป็นสากลของคนในสังคมอื่นๆ นอกไปจากตะวันตกไม่ได้ต่างกันในสาระสำคัญ เพราะเชื่อว่ามนุษย์เป็นผู้มีเหตุผลที่ต่างแสวงหาหนทางและตัดสินใจเพื่อให้ได้อรรถประโยชน์สูงสุด (Maximization of Utility) เหมือนกัน ในขณะที่นักคิดในกลุ่ม “สถาบันนิยม” (Substantivist) ได้แย้งว่า ระบบเศรษฐกิจมีหลักคิดพื้นฐานที่แตกต่างกันไปในแต่ละวัฒนธรรม โดยให้ความสำคัญกับกระบวนการในการดำรงชีพอย่างต่อเนื่องของระบบเศรษฐกิจมากกว่าความคิดเรื่องอรรถประโยชน์ของปัจเจกบุคคลในฐานะที่เป็นผู้มีเหตุผล เพราะมนุษย์มีความต้องการทั้งทางด้านวัตถุและด้านจิตใจ ไม่ใช่ในฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคล แต่ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มในระดับต่างๆ ตั้งแต่ครัวเรือนถึงชุมชน อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้ชี้ให้เห็นว่าข้อถกเถียงของนักคิดทั้งกลุ่มนี้มีลักษณะที่เป็นคู่ตรงข้าม (Dichotomy) ทำให้ติดกับดักทางความคิดและไม่มีทางออกสำหรับปัญหาทางทฤษฎีของตน เพราะต่างมีพื้นฐานจากแนวคิดธรรมชาตินิยม ที่เชื่อว่ามนุษย์มีความต้องการตามสัญชาตญาณ (Nature Being) เหมือนกัน แม้ว่าความต้องการนั้นแตกต่างกันก็ตาม กล่าวคือ กลุ่มดรรชนีนิยมมองว่ามนุษย์ต้องการให้ได้ อรรถประโยชน์สูงสุด ในขณะที่กลุ่มสถาบันนิยมมองว่ามนุษย์ต้องการความมั่นคงสูงสุด

ข้อถกเถียงของทั้งสองสำนักนำไปสู่การเปลี่ยนมโนทัศน์ (Paradigm Shift) ที่สำคัญ กล่าวคือ การที่งานวิจัยเกี่ยวกับสังคมชาวนาในช่วงทศวรรษที่ 1960-1970 จำนวนไม่น้อย เริ่มให้ความสนใจกับ “ครัวเรือนชาวนา” ในฐานะเป็นหน่วยของการผลิตและการบริโภค การศึกษาระบบเศรษฐกิจครัวเรือนชาวนา ทำให้มีการค้นพบว่า ความยืดหยุ่นของการใช้แรงงานภายในครัวเรือน

อาจเป็นสาเหตุสำคัญที่ช่วยอธิบายความอยู่รอดของชาวนาในฐานะหน่วยการผลิตและการบริโภค นอกจากนั้น ในช่วงเวลาดังกล่าวยังเริ่มมีงานวิจัยที่พุ่งความสนใจไปสู่ยุทธวิธีในการปรับตัวของชาวนา เช่น การทำการเกษตรไปพร้อมกับการทำงานรับจ้าง การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานของครัวเรือนชาวนา ทั้งแบบการอพยพตามฤดูกาลและถาวร อีกทั้งการแบ่งแยกงานในสังคมชาวนาในลักษณะที่หลากหลายมากขึ้น เป็นต้น (ยศ สันตสมบัติ, 2546: 7)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแนวคิดยุทธศาสตร์ครัวเรือน จะกลายมาเป็นเครื่องมือในการศึกษาการปรับตัวของชาวนาและคนในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจเข้าสู่ทุนนิยมที่แพร่หลายในประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลาย แต่งานศึกษาแนวดังกล่าวกลับไม่เป็นที่นิยมนักในวงการวิชาการไทย มณีนัย ทองอยู่ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า แม้ว่าความสนใจในเรื่องระบบเศรษฐกิจชาวนาในยุคปลายทศวรรษที่ 1990 เป็นต้นมา จะพยายามให้ความสำคัญต่อกลไกภายในเศรษฐกิจครัวเรือน แต่ก็ยังไม่มียานศึกษาโดยตรงที่ตอบคำถามเรื่องยุทธศาสตร์การดำรงชีพประจำวันเพื่อสร้างความอยู่รอดของชาวนา ที่ต้องเผชิญกับสถานการณ์วิกฤตต่างๆ ในฐานะผู้กระทำการ ที่ดิ้นรนต่อสู้ชีวิตเพื่อนำพาให้ครอบครัวอยู่รอด โดยที่มิได้เป็นแต่เพียงชนชั้นทางเศรษฐกิจที่มักตกเป็นเหยื่อของระบบตลาดและทุนนิยมอยู่ร่ำไป (2547:80-81, อ้างแล้ว) มีเพียงในศึกษาสังคมชาวนาภาคเหนือของยศ สันตสมบัติ (2546) ที่ชี้ให้เห็นว่าการที่สังคมชาวนาไม่ได้ล่มสลายนั้นเป็นเพราะชาวนามีการปรับตัวอยู่ตลอดเวลาและพยายามสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพในรูปแบบที่หลากหลายและยืดหยุ่นมากขึ้น โดยไม่เน้นการพึ่งพากิจกรรมหรืออาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างจำเพาะเจาะจง สอดคล้องกับงานศึกษาของ Moerman (1968) ที่เข้าไปศึกษาหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา พบว่า ชาวบ้านใช้หลักการหลายอย่างผสมผสานกันในการเลือกที่จะเปลี่ยนแปลงกิจกรรมทางด้านเกษตร ข้อค้นพบดังกล่าวบ่งบอกว่า วัฒนธรรมทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งในภาคปฏิบัติการจริงของชาวบ้าน คือ ความสามารถในการผสมผสานวิถีทางเศรษฐกิจหลายๆวิธีเข้าด้วยกัน เพื่อปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยไม่ได้ยึดติดอยู่กับแนวทางเศรษฐกิจแบบใดแบบหนึ่งอย่างตายตัว (Moreman อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2549) ท่ามกลางการเผชิญหน้ากับความยากจนของครัวเรือนชาวนาที่เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศโดยใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา พวกเขาได้มีการสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพ (livelihood diversification) ขึ้นมาด้วยเช่นกัน

แนวคิดที่ว่าด้วยการสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพ เป็นแนวคิดที่ Ellis ได้จัดให้เป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดในการดำรงชีพ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การดำรงชีพอันหลากหลายนั้นเป็นธรรมชาติอันปกติของการดำเนินชีวิตเพื่อความอยู่รอดของคนจน ทั้งในภาคเมืองและชนบท (Ellis 2000 อ้างใน ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2549) ทั้งนี้เป็นเพราะชาวนายากจนในฐานะผู้กระทำการ หรือ “คน” ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของมโนทัศน์นี้ ไม่ได้ตกเป็นเหยื่อของตลาดและทุนนิยมอย่าง

เปิดเสรีเจ็ดขาด หากแต่พวกเขายังรู้จักคืนร่นต่อผู้ชีวิตเพื่อนำพาให้ครอบครัวอยู่รอด ดังนั้น ในงานศึกษาชิ้นนี้ ผู้ศึกษาจึงได้นำแนวคิดการสร้างควมหลากหลายของการดำรงชีพมาใช้เพื่ออธิบายกระบวนการปรับตัวของครัวเรือนชาวนาในหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง

ในการสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพนั้น Ellis ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ 4 ประการ คือ ประการแรก การประกอบอาชีพอันหลากหลายของครัวเรือนในชนบท ไม่ใช่เรื่องใหม่แต่อย่างใด และก็ไม่ได้อำกัอยู่แต่เพียงเฉพาะในภาคชนบทเท่านั้น หากแต่เป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญของคนจนในเมืองด้วยเช่นกัน ประการที่สอง การดำรงชีพอย่างหลากหลาย เป็นสิ่งที่แพร่หลายและพบได้ในทุกหนทุกแห่ง ในทุกขนาดของพื้นที่เกษตรกรรม และทุกระดับของรายได้และความมั่งคั่ง ตลอดจนไม่ใช่ภาวะชั่วคราว หรือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในระยะเปลี่ยนผ่านจากสังคมเกษตรกรรมเข้าสู่อุตสาหกรรม อย่างที่มักเชื่อกันแต่อย่างใด หากแต่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องยาวนานในสังคมชนบท ประการที่สาม การดำรงชีพอย่างหลากหลาย ไม่ได้เป็นเรื่องของการที่มีอาชีพเกษตรเป็นหลัก แล้วจึงหารายได้พิเศษหรืองานเสริม หากแต่ธรรมชาติของอาชีพของครัวเรือนในชนบทนั้น มีลักษณะพหุลักษณะ ที่มีแหล่งรายได้จากหลากหลายแหล่ง และ ประการที่สี่ การทำอาชีพที่หลากหลาย ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการที่สมาชิกในครัวเรือนจะพัฒนาทักษะเฉพาะทางแต่อย่างใด ทั้งนี้เนื่องจากการสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพมักเกิดในระดับครัวเรือน ที่สมาชิกแต่ละคนทำงานหนึ่งงานใดที่แตกต่างกัน และสร้างความชำนาญจากงานนั้น ซึ่งมักเป็นครัวเรือนที่มีสภาพชีวิตที่ไม่แอ่นัก แต่การดำรงชีพอันหลากหลายในระดับปัจเจกบุคคล มักเกิดในครัวเรือนที่มีสภาพความเป็นอยู่ที่ยากจนกว่า (Ellis 2000: 3-5 อ้างใน ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2549)

นอกจากนี้ ในงานศึกษาของ ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2549) ได้เสนอว่า การพิจารณาการดำรงชีพในบริบทของโลกาภิวัตน์นั้นจะช่วยให้เห็นความเชื่อมโยงของวิถีชีวิตของชาวนาในภาคชนบทกับเงื่อนไขที่มีความซับซ้อนไกลออกไปจากพื้นที่เกษตรกรรม ในการเข้าใจความเชื่อมโยงดังกล่าว มีความจำเป็นที่จะต้องนำเอากรอบคิดเรื่องระนาบ (scale) สถานที่ (place) และเครือข่าย (network) มาร่วมพิจารณา ทั้งนี้ในขณะที่ระนาบของยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพ ไม่ได้ดำรงอยู่ในระนาบเดียวอีกต่อไป แต่มีความหลากหลาย (multiple scale) อันเกิดจากการเคลื่อนย้ายไหลเวียน ของผู้คน เงินทุน และทรัพยากรต่างๆ ในระดับชุมชน ท้องถิ่น ชาติ และข้ามชาติ ชนบทก็ไม่ได้มีสถานะที่เป็นพื้นที่ที่ดำรงอยู่แยกออกมาต่างหากจากส่วนอื่นๆ ของโลกอีกต่อไป แต่เชื่อมโยงเป็นส่วนหนึ่งของภาคเมืองและอุตสาหกรรมในประเทศอื่นๆ ผ่านแรงงานอพยพ และเครือข่ายที่เกิดขึ้นจากการอพยพไปทำงานในหลากหลายพื้นที่ เช่นเดียวกับที่ de Haan ได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างโลกาภิวัตน์และการดำรงชีพ โดยเขาเสนอว่า โลกาภิวัตน์ มีผลกระทบต่อยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพอย่างน้อย 2 มิติด้วยกัน คือ มิติแรก การที่ตลาดและความสัมพันธ์ทาง

สังคม ได้ขยายอาณาบริเวณออกไปในระดับโลก การดำรงชีพจึงเริ่มมีตำแหน่งแห่งที่อยู่ ในหลากหลายท้องถิ่น (multi-locality) มากขึ้น และ มิติที่สอง ในการปฏิสัมพันธ์ระหว่างโลกาภิวัตน์ และท้องถิ่นนิยม ระดับของระนาบความสัมพันธ์ระหว่างโลก ภูมิภาค และท้องถิ่น จะลดความสำคัญของระนาบของความเป็นชาติลง ในการสนับสนุนข้อเสนอดังกล่าว de Haan ได้ยกกรณีศึกษาของเครือข่ายผู้อพยพ และการพัฒนาเกษตรแบบเข้มข้นจากประเทศโมร็อกโก และเคนยา เพื่อชี้ให้เห็นถึงข้อถกเถียงดังกล่าว ในกรณีโมร็อกโก เครือข่ายแรงงานอพยพจากโมร็อกโก ไปยังที่ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเขตโอเอซิสทางภาคใต้ หรือยุโรปตะวันตก เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องมานาน เมื่อประเทศในยุโรปตะวันตกเริ่มเข้มงวดกวดขันกับแรงงานอพยพเหล่านี้ ชาวโมร็อกโก ก็เปลี่ยนเข็มไปยังอิตาลีหรือสเปนแทน ตลอดจนใช้กลวิธีอันแยบยลต่างๆ เช่น การแต่งงานกับคนยุโรป การไปเยี่ยมครอบครัวที่อพยพไปอยู่ก่อน รวมถึงการลักลอบเข้าเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อพยพเหล่านี้กับบ้านเกิดเป็นไปอย่างเหนียวแน่น ผู้อพยพบางกลุ่มอาจตั้งถิ่นฐานถาวรอยู่ในยุโรป แต่ก็ยังคงส่งเงินกลับบ้านอย่างสม่ำเสมอ เงินส่งกลับบ้านเหล่านี้ ได้กลายเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ ที่ช่วยให้ผู้อาศัยอยู่ในบ้านเกิดยังคงต่อสู้กับชีวิตได้ ตลอดจนสามารถปรับปรุงการเกษตรและลงทุนในการเพิ่มผลผลิตได้ (de Haan 2000 อ้างใน ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2549)

ดังนั้น มโนทัศน์การดำรงชีพ (livelihood) จึงเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์วิถีชีวิตและการปรับตัวของครัวเรือนชาวนาที่หลากหลายและเต็มไปด้วยรายละเอียด ซึ่งช่วยให้เข้าใจปรากฏการณ์ของสังคมชาวนาได้อย่างมีพลวัต และสะท้อนชีวิตประจำวันที่เป็นจริงของชาวนาแต่ละกลุ่ม และบุคคลมากยิ่งขึ้น การให้ความสำคัญกับประสบการณ์ การตัดสินใจ และปฏิบัติการของชาวนา และคนยากจน ไม่เพียงแต่เป็นการเปิดพื้นที่และเสียงให้แก่ชาวนา ผู้เป็นเจ้าของเรื่องราว และวิถีชีวิตของตนเอง ได้มีโอกาสได้พูดและแสดงออกเท่านั้น หากแต่การเริ่มต้นจากการศึกษาในเชิงจุลภาค ยังช่วยให้สามารถมองความสัมพันธ์ที่ครัวเรือนชาวนามีต่อปัจจัยในระดับมหภาคในระนาบต่างๆ ที่มีรายละเอียดและซับซ้อนมากขึ้น การเชื่อมโยงการวิเคราะห์ในหลายระนาบดังกล่าว เป็นแนวทางสำคัญในการยกระดับปรากฏการณ์เพื่อเชื่อมโยงกับทฤษฎีในมิติอันหลากหลาย และช่วยก่อให้เกิดพลังในการอธิบายปรากฏการณ์ของสังคมได้ดีมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันที่ระบบตลาดโลกาภิวัตน์มีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดทิศทางการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเกษตร ส่งผลทำให้เกิดการปรับโครงสร้างในภาคเกษตรกรรมในชนบทขนานใหญ่ (ดูงานศึกษาของอานันท์ กาญจนพันธ์, 2553 และ นาวิณ โสภากุมิ, 2554) ทำให้เกิดการปรับตัวของเกษตรกรให้เข้ากับการขยายตัวของระบบทุนนิยม ทั้งนี้ข้อสังเกตประการสำคัญคือ มีการนำแนวความคิดว่าด้วย “การปรับโครงสร้างชนบท” (Rural Restructuring) มาใช้เป็นแนวทางศึกษา (Approach) เพื่อช่วยเปิดพรมแดนความรู้ใหม่ๆ ในการยกระดับนามธรรมของข้อมูลและการวิเคราะห์กระบวนการต่างๆ แทนการใช้แนวคิดเรื่อง “กระบวนการเปลี่ยนผ่านของสังคม

ชาวนา” (Agrarian Transformation) ที่เคยใช้ในการศึกษาสังคมชนบทในช่วง 2-3 ทศวรรษก่อนหน้านี้นี้ เพราะแนวความคิดนี้จะเน้นเฉพาะในด้านการผลิตของเศรษฐกิจชนบท ในการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบตลาดทุนนิยม ที่เกิดขึ้นภายในรัฐใดรัฐหนึ่ง ขณะที่เศรษฐกิจภาคชนบทในปัจจุบันเกี่ยวข้องกับระบบตลาดเสรีนิยมใหม่และระบบโลกาภิวัตน์อย่างแยกกันไม่ออกและยังเกิดการปรับเปลี่ยนอย่างเห็นได้ชัดทั้งในด้านการผลิตและการบริโภค โดยเฉพาะการบริโภคอุดมการณ์และความหมายที่เคลื่อนไหวอย่างรวดเร็วในระบบโลกาภิวัตน์ โดยแนวความคิดนี้จะหันมามุ่งเน้นมิติเชิงซ้อนของพลังต่างๆ มากขึ้น ซึ่งครอบคลุมทั้งการปรับเปลี่ยนโครงสร้าง ความสัมพันธ์และปฏิบัติการสังคม โดยเฉพาะเชิงคุณภาพมากกว่าเชิงปริมาณ และไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะการปรับเปลี่ยนด้านเศรษฐกิจเท่านั้น หากยังมุ่งเชื่อมโยงกับกระบวนการทางการเมือง สังคมและวัฒนธรรมอย่างชัดเจน และยังจะช่วยเปิดมุมมอง ที่เคยจำกัดอยู่เฉพาะประเด็นปัญหาเรื่องที่ดินในภาคการเกษตรให้หันมาสนใจความสำคัญของความสัมพันธ์ที่เกี่ยวกับอาชีพภาคนอกเกษตร ตลาดแรงงาน และทุนมากขึ้นด้วย นอกจากนี้แนวความคิดว่าด้วย “การปรับโครงสร้างชนบท” ยังจะเน้นให้หันมาองความเชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการบริโภคควบคู่กันไปในฐานะที่เป็นมุมมองหลัก ในบริบทของระบบตลาดแบบเสรีนิยมใหม่ ที่เน้นการบริโภคมากขึ้น พร้อมๆ ไปกับกระบวนการสร้างสถาบันและอำนาจทางสังคมด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2553) ซึ่งสอดคล้องกับข้อเสนอของ Bebbington และ Batterbury ที่เสนอว่า ในปัจจุบัน พลังที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนท้องถิ่นนั้น ไม่ได้มาจากเงื่อนไขภายในท้องถิ่นหรือภายในรัฐชาติเท่านั้น หากแต่มีขอบข่ายที่กว้างขวางและซับซ้อนมากขึ้น ทั้งตลาดและกลุ่มองค์กรที่ส่งเสริมการพัฒนาต่างๆ ก็มีพื้นที่ปฏิบัติการที่ข้ามชาติ ข้ามภูมิภาคมากขึ้นเรื่อยๆ ในขณะเดียวกันระนาบของปฏิสัมพันธ์เหล่านี้ ก็ไม่ได้เพียงแค่ก่อให้เกิดผลกระทบตามลำดับขั้นต่อชีวิตชุมชนเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ในบางครั้งก็กลายเป็นทรัพยากรที่ครัวเรือนสามารถใช้ประโยชน์ได้ด้วยเช่นกัน ในขณะเดียวกัน Kearny ก็ชี้ให้เห็นถึงบริบทสำคัญที่ทวีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตชาวนาในปัจจุบัน คือ การที่เกษตรกรรมถูกดึงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจเกษตรอุตสาหกรรมมากขึ้นเช่นเดียวกัน (Bebbington and Batterbury 2001, Kearny 1996 อ้างใน ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2549) ดังนั้น ในงานศึกษาชิ้นนี้ นอกจากผู้ศึกษาจะให้ความสำคัญกับแนวคิดการสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาแล้ว ผู้ศึกษายังได้นำแนวคิดการปรับโครงสร้างชนบทมาใช้ในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างที่มีความสัมพันธ์กับการพัฒนาพื้นที่เศรษฐกิจสี่แยกอินโดจีนซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาความร่วมมือระหว่างประเทศของกลุ่มประเทศในอนุภาครุ่มแม่น้ำโขง (Great Mekong Sub-region-GMS.) ด้วย

1.3.3 การต่อรอง (Negotiations)

มโนทัศน์ “การต่อรอง” (negotiation) เป็นแนวคิดสำคัญที่ผู้ศึกษาได้นำมาใช้ในการวิเคราะห์กระบวนการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้กระทำกรต่างๆ ที่อยู่ในกระบวนการผลิตเปิดไต่ท่ง โดยผู้ศึกษามุ่งเน้นการพิจารณาถึงกฎเกณฑ์ต่างๆ ในสังคมอย่างไม่ตายตัวและแข็งทื่อ แต่ต้องมีลักษณะเป็นพหุลักษณะ (plurality) เพราะกฎเกณฑ์นั้นถูกสร้างและสร้างใหม่ผ่านการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งการต่อรองมีลักษณะเป็นกระบวนการ และมักเกิดขึ้นอย่างมีบริบท เงื่อนไขที่เฉพาะเจาะจง (Lund 2002: 13) ทำให้กระบวนการต่อรองที่ถูกนำมาเป็นปฏิบัติการของเกษตรกรผู้เลี้ยงเปิดไต่ท่งนั้นเต็มไปด้วยรายละเอียด และไม่มุ่งเฉพาะแต่เป็นการเผชิญหน้าหรือการต่อต้านกับการครอบงำผ่านวาทกรรมของรัฐที่มีลักษณะเป็นคู่ตรงข้าม (dichotomy) ระหว่างข้อความขัดแย้งของฝ่ายรัฐและเกษตรกรหรือมีนัยของการปฏิเสธอำนาจของรัฐเท่านั้น แต่ในบางสถานการณ์เกษตรกรเองกลับอนุญาตให้วาทกรรมสามารถทำงานได้ในระดับหนึ่งหรือการเห็นด้วยกับอำนาจบางอย่างของรัฐ ทำให้ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาจึงได้แบ่งระดับของการต่อรองของเกษตรกรออกเป็น 2 ระดับ คือ

ระดับแรก เป็นการต่อรองในระดับปัจเจกบุคคลของเกษตรกรผู้เลี้ยงเปิดไต่ท่ง ซึ่งการอธิบายการต่อรองในระดับนี้ ผู้ศึกษาได้นำแนวคิดของ Pile (1997) ที่เสนอว่า การต่อต้าน/ต่อรองนั้น ไม่จำเป็นต้องเป็นปฏิบัติการในฐานะที่เป็นคู่ตรงข้ามของอำนาจแห่งการครอบงำ หรือหลุดออกไปจากพื้นที่ของอำนาจ เพราะในความเป็นจริงผู้คนที่มีความอำนาจน้อยไม่สามารถเผชิญหน้ากับผู้ที่มีอำนาจได้อย่างซึ่งๆ หน้า หากแต่การต่อต้านสามารถทำได้โดยการปิดบัง ซ่อนเร้น หรือเป็นปฏิบัติการในลักษณะที่ไม่เป็นทางการ

การต่อรองในลักษณะนี้ได้ปรากฏอย่างชัดเจนในงานศึกษาเรื่อง “Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcript” (1990) ของ Scott เช่นกัน โดยเขาได้เสนอแนวคิด “Infrapolitics” ที่ผู้ศึกษาให้ความหมายว่าเป็น “การเมืองพื้นฐาน” ที่เป็นการต่อสู้ในระดับปัจเจกบุคคลทั้งในเชิงความคิดและเชิงปฏิบัติการ เป็นการต่อสู้ในระดับสามัญที่ประชาชนสามารถทำได้ ซึ่งอาจจะไม่เปิดเผยหรือไม่เปิดเผยก็ได้ โดยการเมืองพื้นฐานนี้แสดงถึงรูปแบบการต่อต้านในระดับล่างที่มีความหลากหลาย ซึ่งประกอบด้วยการต่อต้านเล็กๆ น้อยๆ ที่อยู่ในระดับย่อย ไม่ชัดเจน ซ่อนเร้นและมองไม่เห็น โดยอุปมากรกับรังสีเหนือม่วงของสเปกตรัมที่แม้มีอยู่จริง แต่ก็ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า หรือราวกับเป็นสิ่งที่เขียนอยู่ระหว่างบรรทัด (writing between the lines) ในความคิดของ Leo Strauss ทั้งนี้ ในความคิดของ Scott นั้น การเมืองพื้นฐานถือเป็นรากฐานของการเมืองต่างๆ เพราะในความเป็นจริงในบางสถานการณ์ปัจเจกบุคคลที่เป็นผู้ไร้อำนาจ (subordinates) ไม่สามารถเผชิญหน้ากับกลุ่มผู้มีอำนาจ (dominant elites) ได้โดยตรง แต่สามารถสร้างกลยุทธ์ในการต่อต้านแบบไม่เป็นทางการขึ้นมาได้ (Scott 1990: 183-201)

ในงานศึกษาของ Scott ซึ่งให้เห็นถึงตัวอย่างการต่อต้านของชาวนาในประเทศมาเลเซีย ซึ่งอยู่ในระยะเปลี่ยนผ่าน ไปเป็นทุนนิยมและเปลี่ยนรูปแบบการผลิตแบบเข้มข้น พร้อมทั้งมีการใช้เครื่องจักรแทนกำลังคน เขาพบว่าผลของการเปลี่ยนแปลงทำให้เกิดการเปลี่ยนความสัมพันธ์โดยชาวนารวยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาแรงงานหรืออุปถัมภ์ชาวนาจนอีกต่อไปเพราะมีเทคโนโลยีเครื่องทุ่นแรงอื่น จึงไม่ปฏิบัติตามกฎหรือระเบียบแบบแผนที่สังคมคาดหวังให้ควรจะเป็น (Normative Order) เช่น ไม่ทำบุญ ไม่จัดงานเลี้ยง หรือไม่จ่าย “ซากาต” (การให้ทานคนจนของชาวมุสลิม) เพราะเห็นว่าคนจนก็เกียจ โทก หลอกลวง ฯลฯ แต่ชาวนาจนก็เรียนรู้ที่จะต่อรองต่อต้านระบบการขูดรีดของชาวนารวย นั่นคือ ขณะที่ชาวนาจนถูกเอาเปรียบจากชาวนารวยอย่างหนักหน่วงเมื่อเปรียบเทียบกับถูเอาเปรียบจากรัฐ ชาวนาจนก็แสดงการต่อต้านชาวนารวยน้อยกว่าการแสดงการต่อต้านรัฐ ทั้งนี้ Scott พบว่า เหตุผลที่ชาวนาจนไม่แสดงการต่อต้านชาวนารวยโดยตรง เป็นเพราะชาวนาจนคำนึงถึงฐานะการให้ความมั่นคงในการยังชีพ อันได้แก่ อาหาร หรือ การตัดสินใจใช้พันธุ์พืชที่เสี่ยงต่อการเสียหายน้อยที่สุด ในขณะที่ชาวนารวยเอาเปรียบชาวนาจน ชาวนารวยก็ยังสามารถตอบแทนความมั่นคงในชีวิตขั้นต่ำให้แก่ชาวนาจนได้มากกว่ารัฐ ทั้งในรูปของการทำบุญจัดงานเลี้ยง หรือให้โอกาสการตัดสินใจใช้เมล็ดพันธุ์พืช เป็นต้น แต่เมื่อชาวนารวยไม่สามารถตอบสนองความมั่นคงขั้นต่ำดังกล่าวได้ ชาวนาจนก็ใช้รูปแบบการต่อสู้ในชีวิตประจำวัน เช่น การซุบซิบนินทาว่าคนรวยขี้เหนียว ไม่ยอมจ่ายซากาต ซึ่งจะต้องถูกลงโทษตามหลักศาสนา หรือการใช้วิธีการต่อต้านอย่างเงียบๆ เช่น การเก็บผลประโยชน์เล็กๆ น้อยๆ อาทิ ข้าวเปลือกที่หกเรียกราดจากการรับจ้างชาวนารวยมาเป็นของตน การออมแรงเวลาทำงาน การไม่ยอมทำงาน หรือการลักขโมย ฯลฯ เพราะถือว่า “เป็นสิ่งที่รู้กัน” ว่าคนจนมีสิทธิทำเช่นนั้น (Scott 1985 อ้างใน ศุภชัย เจริญวงศ์, 2542: 24-25)

ในสังคมไทยเองก็ได้มีการนำแนวความคิดนี้มาอธิบายให้เห็นความแตกต่างระหว่างชนชั้นชาวนารวยและชาวนาที่มีฐานะยากจน ซึ่งสะท้อนอยู่ในการทำบุญของคนในหมู่บ้าน ซึ่งโดยปกติคนทั่วไปก็มักจะเข้าใจว่าการทำบุญทำทานในสังคมไทยในทางพระพุทธศาสนาเป็นกลไกในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน หรือมองการทำบุญเป็นการต่อยอดความสัมพันธ์ที่สมคูล แต่ในความเป็นจริงแล้วการทำบุญถูกชนชั้นชาวนารวยที่เป็น “ผู้ให้” เปลี่ยนไปเป็นอำนาจและบารมี กล่าวคือ การให้ความหมายว่าการทำบุญนี้เท่ากับเป็นคนใจบุญสุนทานและเป็นคนดี ทำให้ชาวนาจนที่ถูกกดขี่แรงงานไม่กล้าต่อต้าน ในขณะที่มุมมองของ “ผู้รับ” การทำบุญกลับเป็นอาวุธของผู้อ่อนแอ (a weapon of the weak) ด้วยการช่วงชิงความหมายเพื่อตอบโต้ เช่น การทำบุญเอาหน้า หรือ การทำบุญเฉพาะผู้รับในวงจำกัด เป็นต้น (Bowie 1998)

ดังนั้น การต่อต้านกับการกดทับของอำนาจก็ไม่จำเป็นต้องออกมาในรูปของการใช้กำลังหรือการเผชิญหน้าเสมอไป อาจเป็นไปได้ว่า การต่อต้านสามารถกระทำได้โดยการเพิกเฉย ไม่ปฏิบัติตาม หรือแม้แต่การจำใจยอมปฏิบัติตามเพื่อรอโอกาสในการตอบโต้ (สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ, 2539: 36)

ระดับที่สอง เป็นการต่อรองของเกษตรกรผ่านการสร้างขบวนการทางสังคมใหม่ (New social movement: NSM) ซึ่งเป็นแนวคิดที่ถูกนำมาอธิบายขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องในประเด็นต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม โดยขบวนการทางสังคมใหม่เป็นแนวคิดที่วิพากษ์ทฤษฎีการระดมทรัพยากรว่า สนใจเฉพาะการตอบคำถามว่าขบวนการทางสังคมเกิดขึ้นอย่างไร และในขณะเดียวกันก็วิพากษ์ทฤษฎีมาร์กซิสต์ ว่ามีข้อจำกัดในการอธิบายปรากฏการณ์/ขบวนการทางสังคมใหม่ๆ เช่น ขบวนการสิ่งแวดล้อม ขบวนการสิทธิสตรีและอัตลักษณ์ทางเพศสภาพ ที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 1960s และ 1970s (Donatella Della Porta and Mrio Diani, 1999:11) ซึ่งได้ทำให้เกิดคำถามในหมู่นักทฤษฎีในยุโรปกลุ่มหนึ่งว่า เหตุใดจึงเกิดขบวนการซึ่งมิได้มีฐานจากความขัดแย้งทางชนชั้นเหล่านี้ขึ้นมา อย่างกว้างขวาง (ผาสุก, 2544)

Alberto Melucci (1985: 214) ได้ชี้ให้เห็นถึงการก่อตัวขึ้นของปรากฏการณ์ความขัดแย้งทางสังคมหลังสมัยใหม่ และเห็นว่าทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่ใช้อธิบาย คือ ทฤษฎีทางชนชั้นและทฤษฎีแนวการกระทำรวมหมู่ของสำนักอเมริกา หรือทฤษฎีการระดมทรัพยากรนั้นมีข้อจำกัดเนื่องจากสนใจแต่เพียงองค์การเคลื่อนไหว ยุทธศาสตร์ ยุทธวิธี และความสำเร็จหรือความล้มเหลว การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ของขบวนการทางสังคมโดยนักทฤษฎีซึ่งอธิบายภายใต้ทฤษฎีสังคมศาสตร์เท่าที่มีอยู่จึงให้คำตอบได้เพียงว่าขบวนการทางสังคมเกิดขึ้น “อย่างไร?” แต่ไม่อาจให้คำตอบได้ว่าเหตุใดหรือทำไมขบวนการทางสังคมจึงเกิดขึ้น การตระหนักถึงความไม่เพียงพอของแนวการวิเคราะห์แบบชนชั้นดั้งเดิมนี้เอง ได้เป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของกรอบการวิเคราะห์ของสำนักคิดที่เรียกว่า “ขบวนการทางสังคมใหม่” เหตุที่ความขัดแย้งและการต่อสู้ทางชนชั้นเกิดจากลักษณะความสัมพันธ์ทางชนชั้นดังกล่าวนี้ ขบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้น เช่น ขบวนการกรรมกร จึงถูกมองว่าเป็นการต่อสู้ทางชนชั้น ในทัศนะของมาร์กซิสต์ต่อสู้ดังกล่าวจะเกิดขึ้นเมื่อตำแหน่งทางภววิสัย (Objective location) และอัตลักษณ์ของจิตสำนึก (conscious identity) สอดคล้องต้องกัน สำนักมาร์กซิสต์ได้วิเคราะห์ว่าแหล่งที่มาสำคัญของการสร้างประวัติศาสตร์ความขัดแย้งหรือเชื้อปะทุของการกระทำรวมหมู่คือผลประโยชน์ทางวัตถุอันก่อให้เกิดตำแหน่งทางชนชั้น ซึ่งเชื่อมโยงการปะทะ-ประสานเข้ากับการเคลื่อนไหวทางสังคม การวิเคราะห์ของมาร์กซิสต์ที่พยายามเชื่อมโยงผลประโยชน์ของชนชั้น (class interests) เข้ากับความขัดแย้งทางสังคมและการเรียกร้องผลประโยชน์ (articulation) อย่างเป็นทางการเป็นผล จึงเป็นเรื่องของชนชั้น

ดังนั้น ในสายตาของกรอบการวิเคราะห์แบบขบวนการทางสังคมใหม่จึงเห็นว่าข้อถกเถียงในเรื่องชนชั้นเริ่มตกลดหลังจากมีขบวนการทางสังคมใหม่ๆ เช่น ขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิแห่งความเป็นพลเมืองของชาวอเมริกัน (civil rights movements) ขบวนการสิ่งแวดล้อมในยุโรป ขบวนการศาสนาแบบยึดมั่นในคัมภีร์ศาสนาอิสลาม (fundamentalist movement) ในตะวันออกกลาง ขบวนการผู้หญิง (feminist movement) ฯลฯ ซึ่งขบวนการเหล่านี้เกิดขึ้นโดยเชื่อมโยงกับกระบวนการพัฒนาประชาธิปไตย และได้เปลี่ยนจากความขัดแย้งเดิมคือระหว่างชนชั้นนายทุนกับชนชั้นกรรมาชีพมาเป็นการต่อสู้บนความต้องการผลประโยชน์และการจัดหาสวัสดิการ การต่อสู้เพื่อให้รับรองความแตกต่างหลากหลาย การต่อสู้เพื่อให้รับรองสิทธิทางการเมืองหรือสิทธิในการปกป้องรูปแบบและวิถีการดำเนินชีวิต สิทธิในอัตลักษณ์ของปัจเจกบุคคล สิทธิในการดำรงอยู่ของชุมชน ฯลฯ โดยใช้วิธีการต่อสู้ผ่านสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ความขัดแย้งและปรากฏการณ์ทางสังคมใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นนี้เอง ได้นำมาสู่การขยายกรอบการวิเคราะห์แบบ “ขบวนการทางสังคมใหม่” (New Social Movement) การเกิดขึ้นของขบวนการทางสังคมเหล่านี้จึงใหม่ในแง่ที่ว่า ไม่ได้ใช้อาชีพหรือชนชั้นเป็นตัวเชื่อมประสาน (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2542)

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2540) ได้สรุปลักษณะสำคัญของขบวนการทางสังคมใหม่สามารถแบ่งได้ 3 ประการคือ (1) ขบวนการเหล่านี้ไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานของชนชั้นเดียว เหมือนในอดีตแต่เป็นการตอบโต้กับปัญหาและความขัดแย้งใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งวางอยู่บนฐานหลากหลายชนชั้น (2) เป็นขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องที่ไม่ผ่านกลไกทางการเมืองที่ดำรงอยู่ เช่น พรรคการเมือง นักการเมือง หรือหวังพึ่งกลไกรัฐ เนื่องจากความขัดแย้งใหม่เหล่านี้ มีความซับซ้อนเกินกว่าที่สถาบันทางการเมืองในระบบจะจัดการได้ และ (3) ขบวนการทางสังคมใหม่นี้ไม่ได้เป็นการเรียกร้องผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม แต่ต้องการสร้าง “กติกาหรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต” อันเป็นการช่วงชิงการนำในการสร้างค่านิยม/ความหมายชุดใหม่ให้กับสิ่งที่ ต่อสู้ หรือเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างวาทกรรมชุดใหม่ในเรื่องนั้นๆ

ในมุมมองของนักคิดทฤษฎีหลังสมัยใหม่ “พื้นที่” (space) มิได้มีเพียงลักษณะทางกายภาพเชิงประจักษ์เท่านั้น แต่พื้นที่ยังเป็น “สิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรมที่ประจุไว้ด้วยความหมาย” หมายถึง พื้นที่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นด้วยกระบวนการทางสังคมในการนิยามความหมาย เพื่อกำหนดว่าพื้นที่นั้นคืออะไร มีหน้าที่อย่างไร มีระเบียบวินัยหรือกฎเกณฑ์ในการใช้พื้นที่นั้นอย่างไร ดังนั้นพื้นที่จึงกลายเป็นข้อกำหนดหรือ “อำนาจ” กำกับการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ในการสัมพันธ์กับพื้นที่แต่ในทำนองเดียวกัน พื้นที่ก็มักเกี่ยวข้องกับเรื่องของการครอบงำ (Domination) และการต่อต้าน (Resistance) เพราะปฏิบัติการทางอำนาจทั้งสองด้าน มักเกิดขึ้นในพื้นที่แบบใดแบบหนึ่ง ทำให้อาจมองพื้นที่ในฐานะภูมิศาสตร์ของการครอบงำและต่อต้าน (Geography of Domination/Resistance) พื้นที่ที่เห็นจะกลายเป็นสมรภูมิแห่งการต่อสู้ที่เต็มไปด้วยกฎเกณฑ์แห่งการควบคุมของฝ่ายหนึ่ง

และการต่อต้านของอีกฝ่ายหนึ่งอย่างดุเดือดไม่ลดละ (Pile 1997 อ้างใน พฤกษ์ เถาถวิล 2552: 27-28)

ในบทความเรื่อง “The language of sites in the politics of space” ของ Hilda Kuper (1972) ได้ชี้ให้เห็นถึงแนวคิดเรื่อง “พื้นที่” (Space) ที่ถูกนำมาใช้ในทางสังคมศาสตร์มากขึ้น Kuper เสนอว่าพื้นที่ไม่ใช่พื้นที่ทางกายภาพเท่านั้น แต่เป็นพื้นที่ทางความสัมพันธ์และความคิดและเป็นภาษาที่สื่อความหมายหลายระดับ โดยที่ภาษาทางการเมืองเป็นการกระทำที่เกี่ยวข้องกับความคิดเชิงโครงสร้าง ความหมายที่อยู่ในนั้นฝังรากลึกอยู่ในโครงสร้างความคิดต้นแบบที่สัมพันธ์กับบริบทของสังคมนั้น ซึ่งหากจะทำความเข้าใจได้ก็ต้องเมื่ออยู่ในวัฒนธรรมของสังคมนั้นด้วย และในทางมานุษยวิทยาต้องมองในเชิงนามธรรมหลายชั้นที่ซ้อนกันอยู่ และมากไปกว่านั้นมุมมองเรื่องพื้นที่ยังปรับเปลี่ยนไปตามบริบทเงื่อนไขของเวลา โดยเฉพาะในบริบทของสังคมในยุคโลกาภิวัตน์ที่ทำให้เห็นความหลากหลายของการสร้างพื้นที่ในการช่วงชิงความหมายที่มีความซับซ้อนขึ้นตามลำดับ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า แม้ว่าทฤษฎีต่างๆ ที่ถูกสร้างขึ้นจะพื้นที่แห่งการครอบงำ แต่ในอีกด้านหนึ่งวาทกรรมก็ยังเป็นการเปิดพื้นที่ที่เป็นปริณทลสาธารณะที่เปิดให้ผู้ปฏิบัติการสามารถถกเถียงกันทางความคิด ทำให้เกิดพลังและนำไปสู่การปรับเปลี่ยนรูปแบบการจัดการใหม่ๆ (Anan Ganjanapan, 1989) ในงานศึกษาชิ้นนี้ ผู้ศึกษาจึงพยายามชี้ให้เห็นถึงการสร้างวาทกรรมด้าน (Counter Discourse) ของเกษตรกรที่แสดงผ่านการนิยามความหมายการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งที่แตกต่างไปจากวาทกรรมใช้หัวคอกที่เป็นการนิยามของรัฐที่มองว่า การเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งของเกษตรกรเป็นวิธีการเลี้ยงเป็ดที่สร้างปัญหาและจำเป็นจะต้องได้รับการควบคุม/ดูแล/ตรวจตรา

1.4 กรอบแนวคิดในการศึกษา

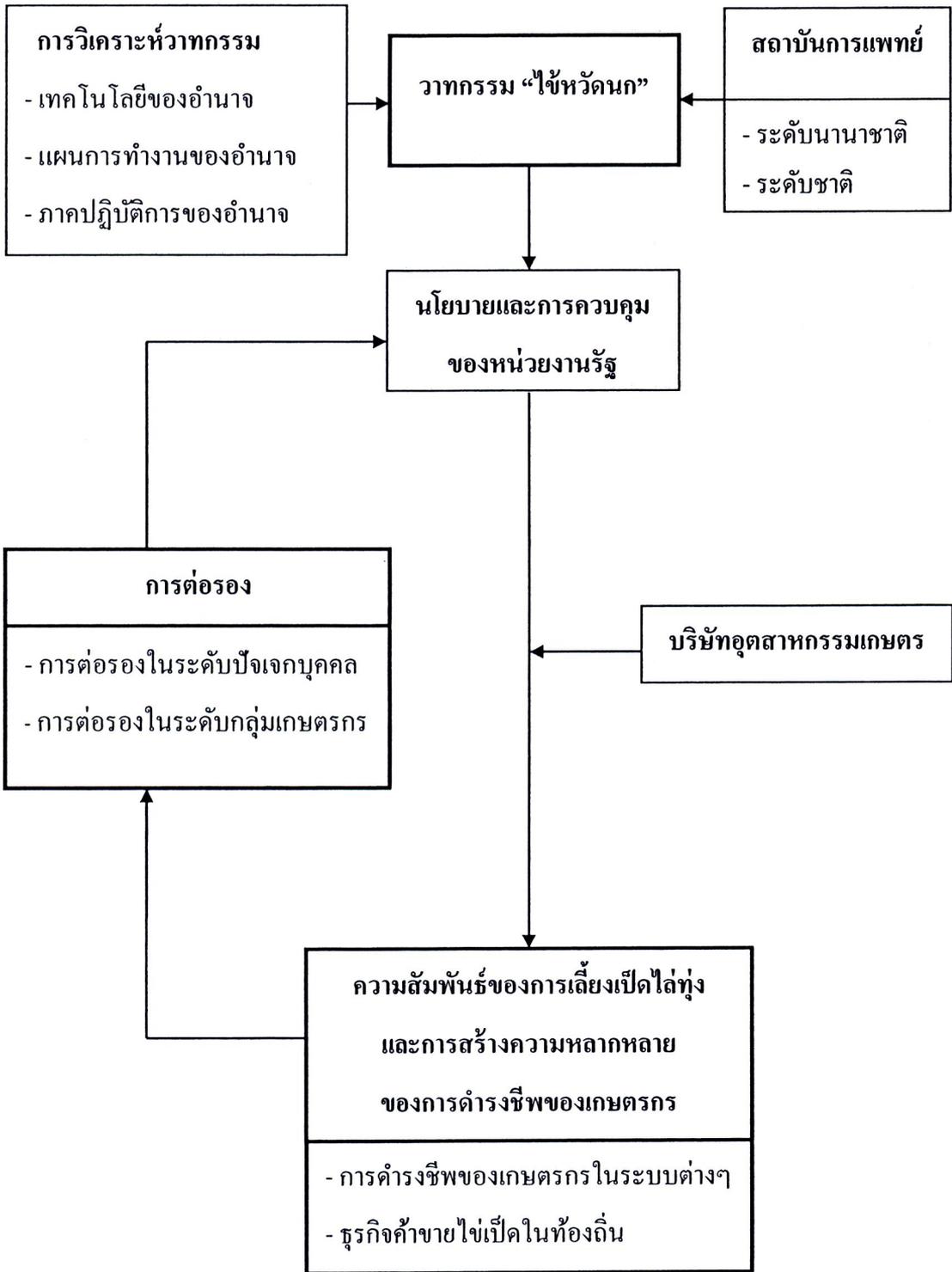
การศึกษารั้งนี้ ผู้ศึกษาต้องการวิเคราะห์กระบวนการปรับโครงสร้างในภาคเกษตรกรรมที่เป็นผลมาจากการขยายตัวของการค้าในตลาดทุนนิยมเสรีและระบบโลกาภิวัตน์ ที่นำมาสู่การใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติของประเทศไทย รวมทั้งการขยายความร่วมมือของกลุ่มประเทศในอนุภาคลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งบริบทการพัฒนาที่เกิดขึ้นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อทั้งการผลิต การบริโภค และการสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำบริเวณภาคเหนือตอนล่างของไทย

ผู้ศึกษามุ่งการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งที่เป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพที่สำคัญของครัวเรือนชาวนายากจน ซึ่งการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีผู้เกี่ยวข้องหลายกลุ่ม ได้แก่ เกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง ลูกจ้างเลี้ยงเป็ด ชาวนาและชาวสวนที่เป็นเจ้าของที่ดิน พ่อค้าคนกลางหรือล้ง เจ้าของโรงฟักไข่ บริษัทผลิตอาหารสัตว์ สำนักงานปศุสัตว์ และเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนหลายระนาบ เพราะเศรษฐกิจดำเนินไปภายใต้วิถี

แห่งบูรณาภาพทางเศรษฐกิจ (modes of economic integration) ที่สามารถจำแนกออกเป็น 3 ลักษณะ คือ การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน (reciprocity) การกระจายซ้ำ (redistribution) และการแลกเปลี่ยนในระบบตลาด (market exchange) (Karl Polanyi 1967 อ้างใน ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2549)

การแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนกในประเทศไทยได้ทำให้การเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งของเกษตรกรกลายเป็นประเด็นที่รัฐต้องเข้ามาควบคุม/ดูแล/ตรวจตรา และต้องได้รับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการเลี้ยงสัตว์ปีกจากระบบเดิมไปสู่การเลี้ยงในระบบโรงเรือนปิดที่มีความปลอดภัยทางชีวภาพสูง ซึ่งรัฐเชื่อว่าเป็นวิธีการที่จะสามารถยับยั้งการแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนกในประเทศไทยได้ ผู้ศึกษาจึงต้องการวิเคราะห์วาทกรรม “ไข้หวัดนก” ที่ถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทำงานและกลไกต่างๆ ของสถาบันการแพทย์ทั้งในระดับนานาชาติและระดับชาติ และวาทกรรมที่ถูกสร้างขึ้นนี้ได้เปิดโอกาสให้บริษัทอุตสาหกรรมอาหารเข้ามาเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากมาตรการควบคุมโรคไข้หวัดนกของภาครัฐ

อย่างไรก็ตาม ภายใต้การถูกรอบงำด้วยอำนาจรัฐ เกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งได้สร้างกลวิธีต่างๆ เพื่อต่อสู้ ทำลายต่อมาตรการควบคุมโรคไข้หวัดนกของรัฐด้วยเช่นกัน โดยมีกระบวนการต่อรอง (Negotiation) ทั้งในระดับปัจเจกบุคคลที่ทั้งเป็นการยินยอม/ประนีประนอมกับอำนาจรัฐบางอย่าง และการหลีกเลี่ยงไม่ปฏิบัติตามเงื่อนไขของภาครัฐ และการต่อรองในระดับกลุ่ม โดยที่กลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งได้สร้างขบวนการทางสังคมใหม่เพื่อเรียกร้องให้รัฐผ่อนปรนและเปลี่ยนแปลงมาตรการ ตลอดจนการสร้างวาทกรรมต้าน (Counter discourse) เพื่อคัดค้านกับวาทกรรม “ไข้หวัดนก”

แผนภูมิที่ 1.1 กรอบแนวคิดในการศึกษา

1.5 ระเบียบวิธีวิจัย

1.5.1 หน่วยการวิเคราะห์

การศึกษาครั้งนี้แบ่งหน่วยการวิเคราะห์ออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่

ระดับแรก วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำการที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งอัน ได้แก่ เกษตรกรผู้เลี้ยงเปิดไถ่ทุ่ง ลูกจ้างเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่ง ชาวนาและชาวสวน พ่อค้าคนกลางหรือล้ง ลูกจ้างทำความสะอาดและคัดแยกไข่เป็ด แม่ค้าเร่ในท้องถิ่น และเจ้าของร้านค้าต่างๆ ทั้งร้านขายของชำและร้านอาหารตามสั่ง รวมถึงเจ้าหน้าที่รัฐที่เป็นผู้จำหน่ายเวชภัณฑ์สัตว์ปีกให้กับเกษตรกร

ระดับที่สอง วิเคราะห์การควบคุม/กำกับ/ดูแลการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งของเกษตรกรโดยพิจารณาผ่านการสร้างวาทกรรม “ไข่หวัดนก” ของสถาบันการแพทย์ระดับนานาชาติและระดับชาติที่ทำงานสนับสนุนกัน และวิธีการเข้ามาลดจรรยาบรรณของบริษัทยุทธศาสตร์เกษตร รวมทั้งวิเคราะห์ปฏิบัติการของเจ้าหน้าที่รัฐในระดับจังหวัดและอำเภอ รวมถึงผู้นำชุมชนในฐานะที่เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองของรัฐ อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน และอาสาพัฒนาปศุสัตว์

ระดับที่สาม วิเคราะห์การต่อรองของเกษตรกรกับวาทกรรม “ไข่หวัดนก” โดยมุ่งวิเคราะห์การสร้างกลยุทธ์ของเกษตรกรการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งที่เป็นการต่อรองในระดับปัจเจกบุคคล ทั้งที่เป็นการประนีประนอม/ยินยอมปฏิบัติตามและหลีกเลี่ยงไม่ปฏิบัติตามมาตรการที่รัฐบังคับใช้ และการต่อรองในระดับกลุ่ม ที่กลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งมีการสร้างขบวนการทางสังคมใหม่เพื่อเรียกร้องให้รัฐผ่อนปรนหรือเปลี่ยนแปลงการบังคับใช้มาตรการควบคุมโรคไข่หวัดนก รวมทั้งการสร้างวาทกรรมผ่านการนิยามความหมายการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งในฐานะเป็นวิถีไทยและการผลิตที่รักษาระบบนิเวศน์เพื่อค้ำจุนกับวาทกรรม “ไข่หวัดนก”

1.5.2 วิธีการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพที่ดำเนินการวิจัยโดยการเก็บข้อมูลจากแหล่งข้อมูล 2 ส่วนสำคัญ ได้แก่

ส่วนแรก เป็นการศึกษาบริบทเชิงประวัติศาสตร์ของพื้นที่หมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์กับนโยบายการพัฒนาประเทศ รวมทั้งการศึกษาความสัมพันธ์ของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งและการต่อรองกับมาตรการควบคุมโรคไข่หวัดนก อัน ได้แก่ เกษตรกรผู้เลี้ยงเปิดไถ่ทุ่ง 14 ราย ลูกจ้างเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่ง ชาวนาและชาวสวน พ่อค้าคนกลางหรือล้ง แม่ค้าเร่ในท้องถิ่น ซึ่งผู้ศึกษาเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม การทำประวัติชีวิต การค้นคว้าจากงานวิชาการและข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

ส่วนที่สอง เป็นการศึกษาการสถาปนาวาทกรรม “ไข้หวัดนก” และการบังคับใช้มาตรการควบคุมโรคไข้หวัดนกของภาครัฐ ซึ่งผู้ศึกษาเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่รัฐในระดับจังหวัด อำเภอ ได้แก่ หัวหน้าฝ่ายสุขภาพสัตว์ ปศุสัตว์อำเภอ และพนักงานสัตวบาลด้านโรคไข้หวัดนก รวมทั้งเจ้าหน้าที่รัฐในระดับท้องถิ่น ได้แก่ ผู้นำชุมชน อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน อาสาพัฒนาปศุสัตว์ นอกจากนี้ผู้ศึกษายังเก็บข้อมูลเอกสารทางราชการ พระราชบัญญัติกฎกระทรวง มาตรการควบคุมโรคไข้หวัดนกที่หน่วยงานรัฐประกาศใช้ หนังสือ วิทยานิพนธ์ และข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

1.6 ขอบเขตและพื้นที่ศึกษา

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เลือกทำการศึกษาพื้นที่หมู่บ้าน “นางนา”¹ ตำบลบางกระพุ่ม อำเภอบางกระพุ่ม จังหวัดพิจิตร โลก หมู่บ้านแห่งนี้ก่อตั้งขึ้นราวปี พ.ศ. 2470 จากการบุกเบิกที่ดินทำกินของชาวบ้านที่เคยอาศัยอยู่บริเวณริมแม่น้ำน่านและการอพยพย้ายถิ่นฐานของชาวนาจากพื้นที่ภาคกลาง ชาวบ้านในหมู่บ้านนางนานับถือศาสนาพุทธและมีวัดนางนาเป็นวัดประจำหมู่บ้านที่มีศรัทธาของ 2 หมู่บ้าน โดยอีกหมู่บ้านหนึ่งนั้น แต่เดิมเคยเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของหมู่บ้านนางนา ซึ่งแม้จะแยกเป็นหมู่บ้านใหม่ แต่ชาวบ้านก็ยังมาร่วมกิจกรรมทางศาสนาที่วัดนางนาอยู่เช่นเดิม ภายในหมู่บ้านมีโรงเรียนนางนาที่เปิดทำการเรียนการสอนในระดับประถมศึกษา โดยมีนักเรียน 34 คน และครู 4 คน นอกจากนี้ยังมีร้านค้าของชำอยู่ 4 ร้าน และร้านขายผลิตภัณฑ์ประจำตำบล (OTOP) 1 ร้าน แต่โดยมากชาวบ้านมักนิยมซื้อสินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวันจากตลาดนัดที่มีเกือบทุกวัน ทั้งในพื้นที่อำเภอบางกระพุ่มและตำบลอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียง

หมู่บ้านแห่งนี้มีสภาพภูมิประเทศเป็นพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำที่เหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรม ซึ่งก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ชาวบ้านในหมู่บ้านนางนาประกอบอาชีพทำนาเพื่อยังชีพ ภายหลังจากการขยายตัวของเทคโนโลยีการผลิตและส่งเสริมการปลูกข้าวนาปรังที่เป็นการผลิตเชิงพาณิชย์ทำให้ชาวนาต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกเพิ่มมากขึ้น ซึ่งนำมาสู่สถานะความเสี่ยงภายใต้การผลิตรูปแบบใหม่ ทั้งจากความไม่แน่นอนของการเปลี่ยนให้ปัจจัยการผลิตทั้งที่ดินและแรงงานสามารถซื้อขายได้ด้วยเงิน นโยบายภาษีข้าวและภัยธรรมชาติ รวมทั้งการสูญเสียความหลากหลายทางพันธุกรรมของข้าวและความสมบูรณ์ของพื้นที่ ซึ่งความเสี่ยงทั้งหลายเหล่านี้ได้นำมาสู่การสูญเสียที่ดินทำกิน และการกระจุกตัวของที่ดินในมือของนายทุนและชาวนาที่มีฐานะ

¹ ชื่อหมู่บ้านเป็นชื่อสมมุติ

ร่ำรวยในหมู่บ้าน ผลที่ตามมาก็คือ การกลายเป็นชาวนาไร่ที่ดินทำกินที่ต้องเช่าที่นาทำกิน หรือเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตรกร หรือต้องไปเป็นแรงงานในภาคอุตสาหกรรม

อย่างไรก็ตาม คราวเรือนชาวนาในหมู่บ้านนางนาก็คืนรนต่อสู้กับปัญหาความยากจน โดยสร้างความหลากหลายของการดำรงชีพของแต่ละครัวเรือนขึ้นมา โดยในจำนวนครัวเรือนชาวนาที่มีฐานะยากจนไร่ที่ดินทำกินกลุ่มหนึ่งได้เลือกการประกอบอาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง ซึ่งในหมู่บ้านนางนามีเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งจำนวน 14 ครัวเรือน ที่เป็นการเลี้ยงสัตว์ที่ต้องอาศัยพึ่งพาความสัมพันธ์กับผู้เข้ามาเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้พื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชาวนาและชาวสวน ซึ่งเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของเป็ด แต่การแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนกในประเทศไทย ทำให้รัฐใช้มาตรการควบคุมโรคไข้หวัดนกโดยการบังคับให้เกษตรกรต้องเปลี่ยนไปเลี้ยงเป็ดในระบบโรงเรือนปิด โดยอ้างว่าการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งของเกษตรกรนั้นเป็นพาหะนำเชื้อโรคไข้หวัดนก ทำให้เกษตรกรต้องทำการต่อรองเพื่อให้สามารถเลี้ยงเป็ดในระบบไล่ทุ่งต่อไปได้

1.7 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เข้าใจกระบวนการและกลไกอันซับซ้อนของวาทกรรม “ไข้หวัดนก” ที่เกิดขึ้นและพัฒนาโดยสถาบันการแพทย์ระดับนานาชาติ และระดับชาติ ซึ่งมีบทบาทและทำงานสนับสนุนกันเพื่อสร้างภาคปฏิบัติการของวาทกรรมให้กลายเป็นกลไกในการควบคุมเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง และทำให้เห็นถึงวิธีการที่บริษัทอุตสาหกรรมเกษตรเข้ามาฉกฉวยผลประโยชน์จากวาทกรรมที่ถูกสร้างขึ้น
2. ทำให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนหลายระนาบ
3. ทำให้เข้าใจรูปแบบการเผชิญหน้าและการสร้างพื้นที่ต่อรองของเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งต่อวาทกรรม “ไข้หวัดนก” ในระดับต่างๆ ทั้งระดับปัจเจกบุคคลและระดับกลุ่ม

1.8 ระยะเวลาในการศึกษา

ทบทวนวรรณกรรมเพิ่ม	กันยายน 2553
ศึกษาเก็บข้อมูลในพื้นที่	ตุลาคม 2553 – มกราคม 2554
ประมวลข้อมูลเพื่อวิเคราะห์	กุมภาพันธ์ – ตุลาคม 2554
สรุปข้อมูลร่วมกับอาจารย์ที่ปรึกษา	พฤศจิกายน – ธันวาคม 2554
นำเสนอวิทยานิพนธ์	มกราคม 2555

1.9 เนื้อหาของวิทยานิพนธ์โดยสังเขป

วิทยานิพนธ์นี้มีเนื้อหาทั้งหมด 6 บท ประกอบด้วย

บทที่ 1 อธิบายถึงที่มาและความสำคัญของปัญหา วัตถุประสงค์ ทบทวนงานศึกษาและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง กรอบคิดในการศึกษา ระเบียบวิธีวิจัย ขอบเขตและพื้นที่ศึกษา ผลที่คาดว่าจะได้รับ ระยะเวลาในการศึกษาและเนื้อหาของวิทยานิพนธ์โดยสังเขป

บทที่ 2 อธิบายความซับซ้อนหลายของระบบนิเวศน์ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่การเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งมีความสัมพันธ์กับการใช้พื้นที่ทางการเกษตรของชาวนา และนำเสนอบริบทเชิงประวัติศาสตร์การเกิดขึ้นของสังคมชาวนาในหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง การเปลี่ยนผ่านสังคมชาวนาแบบดั้งเดิมไปสู่การเป็นสังคมชาวนาที่ทำการผลิตเชิงพาณิชย์ภายใต้การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และการปรับโครงสร้างภาคเกษตรกรรมที่เกิดจากการขยายตัวของตลาดโลกาภิวัตน์ที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการผลิต การบริโภค และการสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเลือกการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งเป็นยุทธวิธีในการปรับตัวของครัวเรือนชาวนาไร่ที่ดิ้นทำกิน

บทที่ 3 อธิบายความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่ง ที่แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของเครือข่ายความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนที่มีอยู่หลายระนาบ ทั้งการพึ่งพากันภายใต้ระบบนิเวศน์ การแลกเปลี่ยนผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ ความขัดแย้งและการเอารัดเอาเปรียบ รวมทั้งพลวัตของการต่อรองที่ถูกผู้กระทำการนำมาใช้อย่างเข้มข้นบนการผลิตไข่เปิดไถ่ทุ่งที่มีผลประโยชน์มหาศาล

บทที่ 4 นำเสนอการเกิดขึ้นของวาทกรรม “ไข่หวัดนก” ผ่านการวิเคราะห์วาทกรรมที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการและกลไกการทำงานของสถาบันสุขภาพระดับนานาชาติและระดับชาติ ที่ทำให้การเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งของเกษตรกรกลายเป็นประเด็นปัญหาที่รัฐต้องจัดการ/ควบคุม/ดูแล และการกำหนดนโยบายและการปฏิบัติตามมาตรการควบคุมโรคไข่หวัดนกของเจ้าหน้าที่รัฐในระดับท้องถิ่น

บทที่ 5 อธิบายการต่อรองของเกษตรกรต่อมาตรการควบคุมโรคไข่หวัดนกใน 2 ระดับ คือ ระดับปัจเจกบุคคลที่ทั้งทำตามและไม่ตามเงื่อนไขของภาครัฐ และระดับกลุ่ม โดยกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งได้สร้างขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมใหม่เพื่อเรียกร้องให้รัฐผ่อนปรนและเปลี่ยนแปลงมาตรการ นอกจากนี้เกษตรกรยังมีการสร้างวาทกรรมผ่านการนิยามความหมายการเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งในฐานะที่เป็นวิถีไทยและการผลิตที่รักษาระบบนิเวศน์ ซึ่งการต่อรองของเกษตรกรนั้นทำให้พวกเขายังสามารถเลี้ยงเปิดไถ่ทุ่งต่อไปได้

บทที่ 6 สรุปผลการศึกษา เป็นการนำเสนอข้อค้นพบจากการศึกษา และนัยสำคัญต่อการพัฒนาสังคม